Aile Danışmanlığında Maneviyat Boyutunun Önemi[1]

The Importance of Spirituality in Family Counseling

Hatice KILINÇER

Doktora Öğrencisi, Bingöl Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalı

Ph.D Candidate, Bingol University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophy and Religious Sciences, Department of Psychology of Religion

Bingol/TURKEY

haticekilincer1@gmail.com

Orcid: 0000-0002-1360-7739

Doi: 10.34085/buifd.887414

Öz

Maneviyat, bireyin yaşantısı ve aile ilişkilerini etkileyen önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Birey, aile ve maneviyat arasındaki karşılıklı ilişki ve etki, aile terapisinde maneviyat boyutunun ele alınmasını önemli kılmaktadır. Aile Danışmanlığında maneviyat boyutunun terapi sürecine entegre edilmesi özellikle son yıllarda güncel ve dikkat çekici bir alan olarak karşımıza çıkmakta, konuyla ilgili çalışmaların sayısı her geçen gün artmaktadır. Çalışmamızda, maneviyat boyutunun aile terapilerine entegre edilmesinin önemi üzerine odaklanılmıştır. Bu bağlamda öncelikle aile ve maneviyat arasındaki ilişkiye değinilmiş, daha sonra maneviyat boyutunun aile danışmanlığında yer almasının önemi teorik çerçevede ele alınmıştır. Çalışmanın amacı maneviyat ve aile arasındaki yakın ve karşılıklı ilişkinin daha net bir şekilde anlaşılması ve aile danışmanlığında maneviyat boyutunun entegre edilmesinin önemiyle alakalı kavramsal bir çerçeve sunmaktır. Bu bağlamda aile danışmanlığında maneviyat boyutunu ele almak isteyen araştırmacılar için yeni bir bakış açısı sunmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aile Danışmanlığı, maneviyat, din, psikoloji

Abstract

Spirituality emerges as an important factor affecting the individual's life and family relations. Interrelation and influence between family and spirituality makes it important to discuss the dimensions of spirituality on family therapy. We encounter the integration of the dimensions of spirituality into therapy process as an up-to-date and remarkable field, especially in recent years. The number of studies on the subject matter is increasing day by day. Integration of the dimension of spirituality into family therapy is focused on in our study. Thus, interrelation between family, religion and spirituality together with the need for family counseling is mentioned first. Then, the importance of the dimensions of spirituality and religion taking part in family counseling and studies on the subject matter are discussed theoretically. The purpose of this work is to present a cognitive framework with regard to a clearer understanding of close and mutual relation between spirituality and family, and with regard to the integration of the dimensions of spirituality into family counseling. In this context, a new perspective is intended to be offered for researchers who seeks to discuss the dimensions of spirituality on family counseling.

Keywords: Family Counseling, spirituality, religion, psychology

Giriş

Maneviyat, bireylerin fiziksel ve ruh sağlığıyla yakından ilişkilidir ve bireyi bilişsel, duygusal, davranışsal ve gelişimsel olmak üzere dört boyutta etkilemektedir Haugh (1998, 183). Aşkın varlıkla kurulan bağ, anlam arayışı, içsel bütünlük, evrenle bağlantıda olma, bireye anlam ve amaç kazandıran her şey gibi geniş bir tanıma sahip olan maneviyatın üzerinde uzlaşı sağlanmış net bir tanımı yoktur. Maneviyat, ilk dönemlerde dinle eş anlamda kullanılırken 19.yy. sonrasında dinden ayrışmış, hatta dinin zıt kutbunda yer alan yeni bir anlam kazanmıştır (Düzgüner, 2016, 12; Huss, 2014, 50; Mehmedoğlu. A.U., Mehmedoğlu, Y., 2012, 149). Çalışmamızda yer alan maneviyat kavramı, dinin önemli bir bileşeni olmakla birlikte yalnızca dini inançla sınırlandırılmamış, geniş bir kavram olarak ele alınmıştır. İlk dönemde yapılan çalışmalar maneviyatın bireyin fiziksel ve ruh sağlığı üzerindeki etkilerine yoğunlaşmışken, aile içi problemler ve boşanma oranlarının artmasıyla birlikte maneviyatın eş ve aile ilişkilerine etkisi de dikkat çeken bir konu başlığı olarak ön plana çıkmıştır.

[1] Bu makale Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde yapılan"Maneviyat Yönelimli Aile Danışmanlığı: Yaşantısal Aile Danışmanlığı Çerçevesinde Bir Model Önerisi" isimli doktora tezi temel alınarak hazırlanmıştır.

Modernleşme ile birlikte ortaya çıkan sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmelerin aile kurumu etkilemesi, aile içi problemler ve boşanma oranlarında yaşanan artış aile danışmanlığının ortaya çıkışını da hızlandırmıştır. Günümüze kadar geliştirilmiş olan pek çok aile danışmanlığı kuramı aileleri kendilerine has metotlarla bütüncül olarak ele alıp değerlendirme, destekleme ve problemlerine çözüm bulmayı amaçlamaktadır. Aile ilişkilerini etkileyen önemli bir faktör olan maneviyat, aile danışmanlığı alanında da mercek altına alınmıştır. Maneviyat ve aile arasındaki ilişki ve etki, maneviyat boyutunun aile danışmanlığında ele alınıp alınamayacağı ya da ele alınacaksa bunun hangi yöntemle yapılması gerektiği, maneviyat boyutunun aile danışmanlığına entegre edilmesi noktasında ortaya çıkabilecek problemler ve etik konular bu çalışmaların odağını oluşturmaktadır.

Çalışmamız, aile danışmanlığına maneviyatın entegre edilmesinin önemiyle alakalı genel bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır. Türkiye'de hem aile danışmanlığı hem de aile danışmanlığına maneviyatı entegre etmekle ilgili yapılan çalışmalar Batı'ya göre oldukça yeni ve az sayıdadır. Birçok aile danışmanlığı kuramı olması ve konunun Türkiye için yeni ve geniş bir çalışma alanı olması nedeniyle çalışmamız, maneviyatın hangi aile danışmanlığı kuramına nasıl entegre edileceği ele almaktan ziyade aile danışmanlığına maneviyat boyutunu entegre edilmesinin önemi üzerinde durmaktadır. Çalışmada, ilgili literatüre katkı sağlamanın yanı sıra alanda çalışan aile danışmanları ve araştırmacılar için de yeni bir bakış açısı geliştirilmesine yardımcı olmak amaçlanmaktadır. Bu bağlamda Batı'da ve Türkiye'de yapılan çalışmalar taranmış ve konu kavramsal çerçevede ele alınmıştır.

Aile

İnsanlık tarihiyle yaşıt olan aile önemini kaybetmeden günümüze kadar gelmiş evrensel bir kurumdur. Tarih boyunca bütün medeniyetler, hukuk sistemi ve din aileyi toplumun en önemli parçası kabul etmiş ve korumuştur (Kıvılcım Kavak, 2018, 3; Aluş, 2016, 30). Ailenin ne olduğu, nasıl oluşması ve tanımlanması gerektiğine dair üzerinde ittifak edilmiş net bir tanım yoktur. Bazı kültürlerde aile, kan bağı ile birbirine bağlanmış anne baba ve çocuklardan oluşan topluluk olarak tanımlanırken bazı kültürlerde geniş akrabalık ve topluluk bağları aile tanımının içinde yer almıştır. Genel hatlarıyla aile, aralarında evlilik, kan bağı ve evlat edinme yoluyla bağ olan iki ya da daha fazla kişiden oluşup aynı hanede yaşayan bireyler olarak tanımlanmıştır. Tanım evlenmemiş kişileri, evli olup çocuk sahibi olmayan, boşanma veya ölüm nedeniyle biten ve geleneksel olmayan yollarla bir araya gelen aileleri de kapsamaktadır (Gladding, 2015, 5; Nazlı, 2018, 17; Özabacı ve Erkan, 2013, 1; Duyan, 2003, 41). Yapılan farklı tanımlarla rağmen ailenin evrensel olması, duygusal bir temele dayanması, sosyal yapıda çekirdek özelliği taşıması, üyelerinin sorumluluğu olması ve sosyal kurallarla çevrili olması ailenin ortak karakteristik özelliklerindendir (Dündar, 2012, 40).

Ailenin oluşmasında evlilik birliği önemli bir role sahiptir. Bireyler barınma, yakın ve samimi ilişki, sevgi, kabul görme, güven, sosyal ve ekonomik destek gibi pek çok ihtiyaçlarının büyük bölümünü ailede karşılamaktadır. İnsanın psiko-sosyal hayatının şekillendiği ilk sosyal çevre olan aile, kültürel değerlerin korunması ve aktarılması noktasında da en önemli kurumlardandır. Tarihsel süreç içerisinde oluşması ve fonksiyonları başta olmak üzere pek çok değişim geçiren aile, varlığını ve önemini günümüze kadar devam ettirmiştir. İlk insandan günümüze kadar ailenin olmadığı hiçbir toplumun olmaması ailenin evrenselliğinin en somut kanıtlarındandır (Canel, 2007, 37; Erkan,2010, 3; Dündar, 2012, 40).

Aile içinde bulunduğu topluma, kültür ve ekonomiye göre şekillenebilen esnek bir yapıya sahiptir. Aile üye sayısı, yaşanan mekan, sosyal statü ve aile bağlarına göre farklı yapılar arz etmektedir. Günümüzde birçok farklı aile yaşam tarzı ortaya çıkmış ve aile yapılanmasında temelde kabul edilen ilkeye göre pek çok sınıflandırma yapılmıştır. *Sosyo-ekonomik Aşamalara Göre Aile Türleri:* sanayi öncesi ailesi, sanayi ailesi, sanayi ötesi toplum ailesi; *Büyüklüğüne Göre Aile Türleri:* büyük aile, küçük aile; *Güç ve Otoritenin Dağılımına Göre Aile Türleri:* anaerkil aile, babaerkil aile, eşitlikçi aile; *Soyun İzlemesine Göre Aile Türleri:* Baba soyunun izlenmesi (Patrilineal), ana soyunun izlenmesi (Matrilineal), soyun iki yanlı izlenmesi (Bileteral), çift soydanlık (Double); *Yerleşim Yerlerine Göre Aile Türleri:* büyük kent ailesi, kasaba ailesi, gecekondu ailesi, köy ailesi, göçebe ailesi; *Mirasın Geçişine Göre Aile Türleri:* babaerkil aile, kök aile, kararsız aile; *Yerleşme Esasına Göre Aile Çeşitleri:* baba yanı yerleşme (Patrilocality), ana yanı yerleşme (Matrilocality), ayrı yerleşme (Neolocality), iki taraflı yerleşme (Bilocality), dayı yanı yerleşme (Avunculocality);*Geleceğe Yönelik Aile:* sanal aile gibi sınıflandırmalar literatürde yer almıştır (Güngör, 2012, 41; Dündar, 2012, 45-49; Adak, 2015, 43-40; Aydın, 2016, 62; Erkan, 2010, 7).

Evlilik, ailenin kurulması ve yeni nesillerin yetişmesini sağlayan, iki yetişkinin yasalar dahilinde birleşmesiyle oluşan en temel kurum olarak tanımlanmaktadır. Evlilik ilişkisinde bireylerin sorumlulukları başta yasalar olmak üzere, toplumsal kurallar, gelenek ve inançlar tarafından belirlenmiştir (Gül, 2017, 21; Kavak, 2018, 9; Mandaloğlu, 2013, 137). Literatürde farklı evlilik sınıflandırmaları yer almaktadır. *Poligami* kadın ya da erkeğin birden fazla eşle evlenmesini ifade etmektedir. *Poliandri* kadının birden çok erkekle, *Polijini* ise erkeğin birden çok kadınla evlenmesidir. *Monogami* ise kadın ve erkeğin tek eşle yaptığı evliliktir. Grup esasına dayalı yapılan sınıflandırmada, grup içinden yapılan evlilikler *endogami*, grup dışından yapılan evlilikler ise *egzogami* olarak adlandırılmaktadır (Aydın, 2016, 70; Yıldırım, 2016, 70).

Sağlıklı birey ve toplum için ailenin sağlıklı olması önemlidir. Sağlıklı aileler fonksiyonlarını iyi bir şekilde yerine getirebilen, stresle baş edebilen, gelişimsel değişimlere iyi bir şekilde uyum sağlayabilen ailelerdir. Bu aileler yaşanan kriz karşısında çabuk toparlanır, aile bireyleri kişisel özelliklerini koruyabilir, aile bireyleri karşılaştıkları problemleri çözebilir, yaşamlarını değer ve amaçları doğrultusunda yönlendirebilirler. Sağlıklı ailelerde roller açık ve esnektir, iletişim açık tamamlayıcı ve uygundur. Aile bireyleri birbirine karşı dürüst, güvenilir, içten ve sevgi dolu davranır (Nazlı, 2018, 24-25; Yıldız, 2017, 213; Canel, 2007, 59).

Sağlıksız aileler ise fonksiyonlarını yerine getiremeyen, çatışmanın hâkim olduğu aileleri ifade eder. Ailede iletişim açık değildir, aile bireyleri ya birbirine fazlaca yakın ya da kopuktur. Bu tarz ailelerde fiziksel ve psikolojik sorunlar görülebilir. Madde bağımlılığı, gelişim bozukluğu olan çocuklar, cinsel taciz, intihar girişimleri, alkolik ebeveyn, sağlıksız benlik algısı, aile iletişiminde sıkıntı, tek ebeveyn ya da parçalanmış aile yapısının aile fonksiyonlarını olumsuz yönde etkilediği çalışmalar da ortaya konmuştur (Nazlı 2018, 28; Yavuzer, 2017, 83).

Maneviyat-Din ve Aile Arasındaki İlişki

Dinin, toplumda aile yoluyla gelişmesi, aile değer ve işlevlerinin dinle örtüşmesi nedeniyle din ve aile arasında tarih boyunca yakın bir ilişki olmuştur. Bir dine mensup olan bireylerin aile hayatlarını düzenlerken dini kabullere göre hareket etmeleri beklenir. Din, bireyin kiminle evlenebileceği, cinselliğin sınırları, kadın erkek rolleri, çocuk yetiştirme, boşanma, kürtaj gibi aileyi ilgilendiren pek çok konuda müntesiplerinin tercihlerinde belirleyici olmaktadır (Geçioğlu ve Döner, 2019, 604).

Kuruluşundan itibaren aileyi ilgilendiren önemli dönüm noktalarında dinin etkisini görmek mümkündür. Eş seçimi noktasında birçok insan için din belirleyici bir faktördür. Din; evlilik, düğün töreni, ölümle ilgili törenler, aileye yeni üyenin katılımı, erkek çocuklarının sünnet töreni, doğurganlık ve boşanma gibi aile ile ilgili pek çok konu ile yakından ilişkilidir. Eş tercihi, evliliğin gerçekleşmesi aşamasında olduğu gibi evliliğin sonlandırılmasında da dinin etkisi görülmektedir. Boşanmanın nasıl ve hangi şartlarda olması gerektiği ile ilgili kurallar yine dinle bağlantılıdır (Adak, 2015, 46). Alanda yapılan çalışmalarla maneviyat-din ve aile arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu, dini inanç ve pratiklerin eş ve ebeveyn-çocuk ilişkisini güçlendirdiği ortaya konmuştur (Snarey ve Dollahite, 2001, 646)

Ailenin kurulma ve değişim sürecinde din oldukça etkilidir. Dinin müntesiplerinin kiminle evlenip kiminle evlenemeyeceği noktasında belirleyici olması, nikâh törenlerinin dini inanışlara uygun olarak düzenlenmesi din ve aile arasındaki yakın ilişkinin somut örneklerindendir. Dinler ailenin kurulup korunmasını desteklerken boşanmaya çok sıcak bakmamış, ailenin devam etmesi için pek çok ilke ve uygulamalar ortaya koymuştur (Ünal, 2013, 589). Zinanın yasaklanması, ensest yasağı, bütün dinlerde ortak olan evrensel ilkelerdendir ve ailenin korunması için oldukça önemlidir (Aydın, 2013, 315-318).

Görüldüğü üzere aile için önemli dönüm noktaları din ile bağlantılıyken, dinin önemli pratikleri de ilk olarak aile içinde deneyimlenmektedir. Din, öncelikle ailede öğrenilmektedir. Ayrıca aile bireyleri arasındaki sevgi, saygı, adalet, hakkaniyet gibi kavramlar hem dinin hem de ailenin ortak değerlerini oluşturmaktadır (Aydın, 2013, 315). Bu bilgilerin gelecek nesillere aktarılması, özellikle çocuğun dini eğitimi yine aile içinde gerçekleşmektedir. Araştırmalar ebeveyn-çocuk arasındaki bağlanmanın çocuğun Allah'a bağlanma, sığınma duygularını etkilediğini ortaya koymuştur (Çankırılı, 2012, 96). Yine, dinlerde ilk insan ile birlikte aileden söz edildiği görülür. Din ile aile tarih boyunca karşılıklı bir ilişki içinde olmuş, aile din tarafından korunup, desteklenmiştir. Bezer şekilde dinin öğretimi, dini değerlerin aktarılması ve yaşanması noktasında da aile oldukça önemli bir fonksiyonu yerine getirmektedir (Tekin, 2016, 237-238).

Aile Danışmanlığına Duyulan İhtiyaç

II. Dünya savaşından sonra ruh sağlığı alanında çalışan uzmanlar ailelerle çalışmanın gerekliliği üzerine düşünmeye başlamıştır. Savaş sonrasında ailelerin karşılaşmış olduğu sosyo-kültürel, ekonomik ve duygusal problemler, göç, kadın-erkek rollerinde yaşanan değişim, kadınlara özgürlük hakkının verilmesi, boşanmanın daha kabul edilir hale gelmesi gibi sebeplerle çift ve aileler yardım arayışına başlamıştır (Ateş, 2019, 4). Geleneksel aile yapısında yaşanan değişim çeşitli problemleri de beraberinde getirmiştir (Çevik, 2020, 31). Yine, kadının çalışma hayatına dâhil olması, aile içindeki güç ve karar alma mekanizmalarını etkilemiş zaman zaman krizlere neden olmuştur. Çocuğun eğitimi ve ev içindeki rol ve sorumlulukların paylaşılması ile ilgili çiftler sorun yaşamış ve uzman yardımı arayışına girmiştir (Sönmez, 2013, 311).

Aile Terapisinin bu ihtiyaçların bir sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Önceki yıllarda aile içinde yaşanan kriz ve problemlerin çözümü için çiftler, aile büyükleri ve din adamlarına başvururken, aile danışmanlığının ortaya çıkışıyla birlikte çözüm için ruh sağlığı uzmanlarından daha fazla yardım almaya başlamışlardır (Çevik, 2020, 31; Ateş, 2019, 4).

İlk ortaya çıktığı tarihten günümüze kadar pek çok aile terapisi kuramı geliştirilmiştir. Psikodinamik Aile Terapisi, Bilişsel Davranışçı Aile Terapisi, Yapısal Aile Terapisi, Öyküsel Aile Terapisi, Stratejik Aile Terapisi, Çözüm Odaklı Aile Terapisi, Yaşantısal Aile Terapisi aile ile ilgili çalışmalar ortaya koyan kuramların başlıcalarıdır (Nichols, 2013; Gladding, 2015; Lebow, 2019; Hanımoğlu, 2019; Kesici vd., 2017; Nazlı, 2018). Aileler, çift ve aile terapisinden pek çok farklı konuyla ilgili yardım talebinde bulunmaktadır. Bunlardan bir kaçına şu şekildedir:

Aile üyeleri ve eşler arasında yaşanan iletişim problemleri, anlaşılmadığını hissetmek, çatışmaların çözümü yardım talep edilen başlıca alanlardır. Günümüzde tek ebeveynli ailelerin sayısında yaşanan artış, yalnız kalan ebeveynde aşırı kontrol ve stresi arttırmakta, sınır ve roller konusunda ebeveynleri zorlamaktadır. Yine çocuğun bakımı, vesayet, ziyaret hakkı gibi konular aileleri yardım arayışına sevk etmektedir (Şener ve Terzioğlu, 2008, 18).

Madde ve alkol bağımlılığı, ebeveyn ve çocuk arasında yaşanan çatışmalar, çocuğun davranışını disipline etme, sınır koyma, kardeş kıskançlığı, ergenlik dönemi, davranış problemleri, yaşlı anne babaya bakım verme ve özellikle ülkemizde gelin-kayınvalide anlaşmazlıkları bireylerin uzman yardımı talep ettikleri diğer konulardır (Çengel Kültür, vd., 2006, 8; Özkan ve Kılıç, 2014, 399).

Ülkemizde aileler, kök aile ve eşin ailesinden kaynaklı sorunlar, kadının çalışma hayatına girmesiyle ailedeki güç dengesinin bozulması, ekonomik sebeplerden kaynaklı sorunlar, iletişim problemleri, aldatma, tek ebeveynli ailelerin yaşadığı problemler, madde ve alkol bağımlılığı, çocuklardan kaynaklı problemler, kardeş kıskançlığı, davranış problemleri, akademik başarısızlık, ergenlik dönemiyle ilgili yaşanan problemler, yetişkinlik dönemine gelen çocukların evden ayrılması, yaşlanan anne ve babaya bakım vermede yaşanan güçlükler nedeniyle uzman yardımı talep etmektedir (Çengel Kültür, vd., 2006, 8; Sönmez, 2013, 311; Altuğ, 2019, 191; Şener ve Terzioğlu, 2008, 18; Arslan ve Balkıs, 2014, 21; Özkan ve Kılıç, 2014, 399; Öztop vd., 2008, 179; Tamer, 2017, 179). Aile danışmanlığı evlilik öncesi, evlilik süreci ve boşanmayı içeren geniş bir çerçevede aileleri desteklemektedir.

Aile bireyleri arasında zaman zaman kırgınlıkların yaşanması beklenen bir durumdur. Kırgınlıklar bazen geçici olurken bazen aile bireyleri üzerinde kalıcı etkiler bırakabilmektedir. Eş ve aile bireyleri arasında yaşanan çatışma, yetersiz ebeveynlik, kayıplar, kronik hastalığı olan aile üyesi, engelli bir çocuğa sahip olma, maddi sıkıntılar aile için birer risk faktörüdür. Yine sözel ve fiziksel istismar, eşitsizlik, aldatma, güç problemleri, madde kullanımı, kıskançlık, cinsel problemler, kök ailelerle yaşanan problemler, farklı değer yargılarına sahip olma, kişilik özellikleri, iş kaybı, doğal afetler, yaşam koşulları evliliklerde çatışma çıkmasına neden olmaktadır. Aile içinde görülen bu problemlerin çözülememesi boşanma ile sonlanabilmektedir (Ferah, 2019, 39; Kahveci, 2016, 26; Aydoğan, 2019, 154; Fincham, 2003, 1).

Yapılan boylamsal çalışmalar aile içi şiddet, çatışma, sadakatsizlik, ilişki problemleri, bağlılığın güçlü olmaması, sevgi ve güvende yaşanan azalmanın boşanmalarda oldukça etkili olduğunu ortaya koymuştur (Cohen ve Dotton,2012, 583; Hawkins vd., 2012, 462). Lowenstein (2005, 155), boşanma nedenleriyle alakalı pek çok ülkede yapılan araştırmalarla yaptığı meta-analiz sonucunda boşanmanın nedenlerini şu şekilde özetlemiştir: kadınların bağımsızlığı, çok erken evlilik ve görücü usulü evlilikler, ekonomik faktörler, zayıf entelektüel, eğitimsel ve sosyal beceriler, liberal boşanma yasaları, cinsel uyumsuzluk, rol çatışmaları, alkolizm ve madde bağımlılığı, risk alma davranışı, partnerler arasındaki farklılıklar, boşanmaya dair tutum ve dini faktörler en sık görülen boşanma nedenlerindendir.

Ülkemizde evlilik kurumu hala önemini korumaya devam etse de boşanma oranlarında geçmiş yıllara göre artış yaşanmıştır. Boşanma en çok evliliğin ilk beş yılı içerisinde gerçekleşmektedir. Boşanma kararı alanların büyük çoğunluğu iletişim problemi, beklentilerin karşılanmaması, şiddetli geçimsizlik ve aldatmanın boşanmalarında etkili olduğunu söylemiştir (Ercan, 2017, 78- 83). Evliliğin sona ermesi eş ve çocuklar üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Başta ekonomik sorunlar olmak üzere boşanma sürecinden en çok kadınların etkilendiği görülmüştür. Kayıp, depresyon, sorun çözme becerilerinin yetersizliği, benlik algısının yara alması, yalnızlık bu etkilerden bir kaçıdır (Uyar, 1999; 57 Polat, 2012, 20). Boşanmaların artmasıyla birlikte toplumun temel yapı taşı olan ailenin korunması ve sağlıklı hale getirilmesi için pek çok alanda yapılan çalışmalar artarak devam etmektedir.

Aile Danışmanlığı ve Maneviyat

Pek çok birey için ailenin kurulması, devamı ve aileyle ilgili alınan kararlarda maneviyatın önemli bir yere sahip olması aile danışmanlığında maneviyat boyutuna yer verilmesinin gerekliliğine işaret etmektedir. Aile danışmanlarının, maneviyatın aile hayatını nasıl etkilediğini bilmesi, aileyi anlaması ve doğru olan müdahale yöntemlerini seçmesi noktasında çok önemlidir. Terapistin manevi boyutu dikkate almadan müdahalede etmesi uygun olmayan, olumsuz durumlara neden olabilir. Manevi boyutun görmezden gelinmesi danışanın terapistin girişimlerini yanlış yorumlaması ve terapiden kopması gibi olumsuz sonuçlara yol açabilir (Daneshpour, 1998, 366). Aile danışmanlarının, manevi yönü olan-dindar danışanlarının problemi algılayışı, değişim noktasında arzu edilen yön, ailenin yapılandırılması gibi pek çok şeyin dini inanç ve kültürden güçlü bir şekilde etkilendiğini unutmamaları gerekmektedir (Danespour, 2015, 133).

Yapılan araştırmalar dinin aile hayatını doğrudan ya da dolaylı yollarla etkilediğini, evlilik ve ebeveynlik işleviyle ilgili önemli bir faktör olduğunu ortaya koymuştur (Mahoney ve Tarakeshwar, 2013, 361). Birlikte yapılan ibadetler, dua, öfkeyle başa çıkma ve affetmenin dini kaynaklarda teşvik edilmesi evlilik birliğinin korunması ve devamını sağlamaktadır (Alshugairi, 2010, 268). Fagan (2016, 1), tarafından yapılan araştırmada dini pratiklere düzenli katılımın sağlıklı aile hayatı, güçlü evlilik, ahlaklı çocuk yetiştirme, bağımlılık, suç ve yalnızlığın azalması ile ilişkili olduğunu bulunmuştur. Yine dindarlığın evlilik uyumu, evlilikte bağlılık, istikrar ve aile dayanıklılığını arttırdığı, evlilikte yaşanan krizlerin aşılmasına yardım ettiği ve ergenlikteki uyum bozukluğunu azalttığı yapılan diğer çalışmalarla gösterilmiştir (Chung, 2013, 3; Hodge, 2000, 217).

Aile ve maneviyat-din arasındaki karşılıklı ilişki ve etkiye rağmen maneviyat, tarih boyunca psikoloji alanından uzak tutulmuştur. Bunun başlıca sebeplerinden biri psikolojinin kendini bilimsel olarak tanıtmakla beraber gözlemlenebilen ampirik verilerle çalışma isteğidir. Maneviyatın o dönemlerde gözlem ve deney dışında kaldığı düşüncesi ve maneviyatın insanın niceliksel olmayan mistik tarafı olarak kabul edilmesi araştırmaların dışında tutulmasına neden olmuştur. Maneviyat ve psikoloji arasındaki diğer bir bariyer ise maneviyatın-dinin yalnızca manevi ya da dini liderler tarafından tartışılmasıdır. Din ve maneviyatın Freud ve sonrasında sağlıktan ziyade patoloji ile ilişkilendirilmesi de psikoloji ve dinin arasında duran bir başka engeldir (Wolf ve Stevens, 2001, 67).

Bunların yanı sıra bazı kişisel bariyerlerden de söz etmek mümkündür. Terapistin danışandan farklı din ve maneviyata sahip olması kişisel bir engel oluşturmaktadır. Terapistler bu farklılığın terapi sırasında çatışma ve uyuşmazlık ortaya çıkarabileceğinden dolayı kaygı yaşayabilmektedir. Böyle durumlarda terapistler, dindar olan danışanlarla ilişki kurduklarını varsaymaz ve maneviyat boyutunu görmezden gelebilirler. Diğer bir engel ise maneviyatın terapiye entegre edilmesi sırasında ortaya çıkabilecek negatif sonuçlardan kaçınma isteğidir. Örneğin, bazı terapistler dinin boşanma, cinsellik ve günah ile ilgili ortaya koyduğu ilke ve uygulamaları danışanın büyüme, gelişme ve bağımsızlığı önünde engel olarak görmektedirler. Yine, günah işlediği için danışanın duyduğu suçluluk ve düşük özgüven terapistleri kaygılandırmaktadır (Wolf ve Stevens, 2001, 68).

Bütün bu tartışmalara rağmen maneviyat aile danışmanlığının çalışma alanına girmeyi başarmıştır. Maneviyat ve aile danışmanlığıyla ilgili çalışmaların günümüze kadar üç dalga halinde gerçekleştiği söylenebilir. 80-90 arası yıllarda aile ve din ile ilgili yapılan çalışmaların sayısında artış yaşanmaya başlamıştır. İlk yapılan çalışmalar genel olarak evlilik doyumu, evlilik uyumu, aile ve din arasında ne tür bir ilişki olduğu, aile ve dinin birbirini nasıl etkilediği ile ilgilidir. (Thomas ve Cornwal, 1990, 990). Birinci dalga ise 1990-1994 arasında oluşmuştur. 1986-92 yılları arasında aile danışmanlığı dergisinde çıkan makalelerle yapılan meta-analizde az sayıda çalışmanın maneviyat ve din ile ilgili olduğu belirtilmektedir. Maneviyat ve dinin terapide yer alması 90'lı yıllardan sonra dikkat çekmiş, terapi modellerinin maneviyatı nasıl ve hangi bağlamda ele alabileceği gündeme gelmiştir. Örneğin,

maneviyat ve dinin terapide yer alması halinde ortaya çıkabilecek potansiyel problemler, Bowen ve Yapısal Aile Terapisinde din ve maneviyatın nasıl kullanılacağı ile ilgili çalışmalar yapılmıştır. İlk dalganın aile terapisine maneviyat ve dinin dahil edilmesinin öneminin tartışıldığı dönem olduğu söylenebilir (Helmeke ve Bischof, 2007, 170).

İkinci dalga 1995-1999 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Konuyla ilgili yapılan yayın sayısında artış yaşanmış ve yeni sesler yükselmeye başlamıştır. Bu dönem de terapiye maneviyat ve dinin nasıl entegre edileceğinin tartışıldığı dönemdir. Terapistin kendi dini ve manevi inançlarını danışanına dayatmaması gerektiği ele alınmıştır. Yine, terapistin kendi manevi kaynaklarını çift terapisinde kullanması, maneviyatın entegre edilmesinde dikkate alınması gereken etik kurallar, ortaya çıkabilecek olası zarar, din ve maneviyat kavramlarının ayrı ayrı ele alınması gerektiği, maneviyat ve din kavramlarının terapist ya da danışan tarafından mı sürece dahil edileceği ele alınmıştır (Carlson,vd., 2002, 157; Helmeke ve Bischof, 2007, 170).

2000'li yıllardan günümüze kadar olan çalışmaların içeriğine balkıdığında ise aile danışmanlığına maneviyatın entegre edilmesine dair tartışmaların azaldığı, entegre edilmesi gerektiğine dair bir fikir birliği oluştuğundan söz edilebilir. Üçüncü dalga denebilecek bu dönemde maneviyatın nasıl entegre edilmesi gerektiğine dair bir fikir birliği henüz oluşmamıştır. Yapılan çalışmalarda, maneviyatın mevcut aile terapisi modelleri ile sentezlenmesi, yeni model ve yaklaşımlar geliştirme, nasıl entegre edileceğine dair pratik öneriler, teknik ve müdahaleler geliştirmek üzerine odaklanılmıştır (Helmeke ve Bischof, 2007, 170).

Carlson, vd. (2002, 162-167), Amerikan Çift ve Aile Terapisi Derneği'ne (AAMFT) üye olan 153 çift ve aile terapisti ile bir çalışma yapmıştır. Çalışmaya katılanların %95'i kendisini manevi yönü olan, %62'si ise dindar kişiler olarak tanımlamıştır. Katılımcıların % 94'ü ise kendi kişisel hayatlarında maneviyatın önemli olduğunu, % 95'i ise maneviyat ile ruh sağlığı arasında bir ilişki olduğuna inandığını söylemiştir. Çalışmaya katılan çift ve aile terapistlerinin % 47'si eğer danışana yardımı olacaksa danışanın maneviyatı ile ilgili çalışma yapmanın gerekli olduğuna inandığını, % 62'si ise her insanın manevi bir boyutunun olduğu ve klinik uygulama sürecinde ele alınması gerektiğini söylemiştir. % 54'ü maneviyatı terapiye nasıl entegre edebileceğine dair daha çok şey öğrenmek istediğini, % 53'ü maneviyatında çift ve aile terapisi eğitiminin bir parçası olması gerektiğini, % 76'sı almış oldukları eğitimde maneviyat boyutuna değinilmediğini söylemiştir. Yine katılımcıların % 66'sı danışana dini ile ilgili soru sorabileceğini, % 47'si danışanla Tanrı hakkında konuşulabileceğini ifade etmiştir.

Araştırmalar, maneviyatın bireyin iyilik hali ve ruh sağlığı ile ilgili güçlü bir yordayıcı olduğunu ortaya koymaktadır. Maneviyat ile sosyal ilişkiler arasında karşılıklı bir etkileşim vardır (Zayed, 2014, 16). Kendilerini dindar olarak tanımlayan birçok kişi manevi inançlarının sevdikleriyle daha yakın olma, problemleri çözme, kendine ve başkasına saygı duyma, başkasının ihtiyacını karşılama noktasında olumlu etki ettiğini söylemiştir (Walsh, 2010, 336). Duba ve Watts, (2009, 215), terapide maneviyat boyutunun yer almasının terapi sürecini olumlu yönde etkilediğini, danışanların kendilerini daha rahat hissettiği, daha kabul edici ve daha aktif olmalarını sağladığını ortaya konmuştur. Borghesani (2013, 20), danışanın, yaşamakta olduğu krizi atlatması ve yapılan müdahalenin daha kalıcı olabilmesi için maneviyat boyutunun terapilerde yer alması gerektiğini söylemiştir. Aile danışmanları dindarlığın, din, ırk, yaşadıkları dönem, içinde bulundukları yaşam döngüsü ne olursa olsun aileyi etkileyebildiğini unutmamalıdır. Dini bağlılığın çiftlerin evlilik doyumunu arttırıp boşanma oranını kesin olarak azaltacağını düşünmek yerine, dindarlığın ilişkideki rolü çiftle birlikte ele alınmalıdır. Dindarlığın çiftin ilişkisini nasıl etkilediğini ele almak yapılan terapinin uzun vadede etkililiğini arttırabileceği belirtilmektedir (Bahnaru ve Runcan, 2019, 5).

Maneviyat ve din boyutunun terapide yer almasıyla ilgili yapılan birçok çalışmanın Batı ülkeleri ve Yahudi-Hristiyan inanç ve geleneklerine odaklandığı görülmektedir (Richards ve Bergin, 1997, 569). Hinduizm, Budizm gibi diğer dinleri ve özelde İslam dinini ele alan çalışmalara ihtiyaç vardır. Müslüman ülkelerde yapılan araştırmaları inceleyen Esmaeili ve Schoebi'ye (2017, 84) göre aynı dini inanca sahip olan çiftlerin dini inançlarının çatışma çıkmasının önlenmesine ve çatışmanın çözülmesine olumlu etkisinin olduğu, evlilik doyumu artarken, boşanma oranlarının azalmasına katkı sağladığı görülmüştür.

Din, kültürün sadece bir parçası değil aynı zamanda kültürün kendisidir, aynı dünya görüşü ve pratikleri paylaşmayı içerir. Bu noktada, terapi almak isteyen aileler kültürel alt yapılarından bağımsız düşünülmemelidir. Danışan, terapiye boşanma ve kürtaj gibi dini hassasiyetlerin olduğu bir konu ile geldiğinde terapistin, bu konularda hassas olması ve danışanın dini hassasiyetlerine saygıyla

yaklaşması gerekmektedir. Bu nedenle terapistlerin danışanların dini hassasiyetlerini nasıl ele alacaklarını içeren bir aile danışmanlığı eğitim programı hazırlanmalıdır (Rey, 1997, 161).

Alanda çift ve ailelerle yapılan klinik çalışmaların yanı sıra yordayıcıları belirlemek amacıyla dini değişkenleri içeren daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır. Çalışmalar dinin ailenin kurulması, korunması, bakımı, çift ve aile ile ilgili problemlerin çözümünde nasıl etkili olduğunu ortaya koymalıdır. Dinin nasıl, ne zaman ve niçin aileye fayda ya da yarar sağladığına dair daha fazla klinik çalışma yapılmasına ihtiyaç vardır. Terapi sırasında dinin nasıl ele alındığı ve etkileri ile ilgili de daha fazla çalışması gereken konulardandır (Weaver, vd., 2002, 305). Pargement, vd. (2005, 155), maneviyatın terapiye entegre edilmesinde dikkat edilmesi gereken noktalara değinmiştir. 1. Maneviyat psikolojik sorunları çözmenin bir parçası olabilir. 2. Maneviyat sorunu oluşturan kaynak olabilir. 3. Danışanlar manevi destek talep edebilir. 4. Maneviyat terapiden ayrı düşünülmemelidir.

Batı'ya oranla Türkiye'de aile danışmanlığı ve maneviyatla ilgili çok az sayıda çalışma yapıldığı görülmektedir. Aynacı (2018), aile danışmanlığı almak isteyen çiftlerin kaygı ve dindarlık düzeyi arasındaki ilişkiyi, Selman (2017), dindarlığın aile yaşam döngüsüne etkisini araştırmıştır. Evlilik doyumu ve dindarlık arasındaki ilişki en yoğun olarak çalışılan konular arasındadır. Büyük (2019), dindarlık, cinsel mit ve evlilik doyumu arasındaki ilişkiyi, Balcı Arvas (2017), dindarlık, evlilik doyumu ve sorun çözme arasındaki ilişkiyi, Geçioğlu ve Kayıklık (2019), dindarlık ve evlilik uyumu arasındaki ilişkiyi, Şirin (2018), evlilik uyumu ve dini tutum arasındaki ilişkiyi, Şirin (2019), spiritüel iyi oluşla evlilik doyumu arasındaki ilişkiyi çalışmıştır. Ağırbaş (2017), 20 evli bireyle yürüttüğü nitel çalışmada, çiftlerin aile terapisine maneviyat ve din boyutunun entegre edilmesini istediğini ortaya koymuştur. Kılınçer (2019), Aile ve Dini Rehberlik Uzmanlarının aile danışmanlığı hakkındaki bilgi ve tutumlarını ele almıştır.

Türkiye'de maneviyat boyutunun aile terapisine entegre edilmesi ile alakalı herhangi bir deneysel çalışma yapılmamıştır. Son yıllarda artarak devam eden çalışmalar etkili ve kalıcı bir aile terapisi yapılabilmesi için maneviyat ve din boyutunun terapi sürecinde ele alınmasının önemini ortaya koymaktadır. Türkiye'de aile, maneviyat ve din arasındaki karşılıklı ilişki ve konu ile ilgili az sayıda çalışma yapılmış olması göz önüne alındığında konu ile ilgili daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulduğu söylenebilir.

Sonuç

Modernleşme süreci birçok alanda olduğu gibi aile yapısının dönüşmesine de neden olmuştur. Kentleşme, sanayileşme, bilimsel ve teknolojik gelişmeler geleneksel aile yapısının rol ve işlevlerini farklılaştırmış, aile içi problemler artmış ve aile değerlerinde zayıflama başlamıştır. Batı'ya oranla az olsa da ülkemizdeki boşanma oranları her geçen yıl artış göstermektedir. Aile ve evlilik sorunlarının artması nedeniyle bireylerin uzmanlardan yardım talebinde de önemli düzeyde bir artış gözlenmektedir. Aileler, çift çatışması, aldatma, iletişim problemleri, ebeveyn-çocuk arasındaki çatışma, kök aile ile ilgili problemler gibi pek çok konuda uzman desteğine başvurmaktadırlar. Günümüzde Psikanalitik, Yaşantısal, Yapısal, Sistemik Aile Terapisi gibi birçok aile terapisi ekolu kendilerine özgü yaklaşım ve yöntemlerle çift ve ailelere destek olmak için çalışmaktadır.

Sorun yaşayan çiftlerin uzman yardımına başvurması ve bireylerin eş ve aileleri ile olan ilişkilerinde dindarlık ve maneviyatın belirleyici bir faktör olması, maneviyatın aile terapisine entegre edilmesini gündeme getirmiştir. Alanyazında, hem terapist hem de danışan için maneviyatın terapiye dahil edilmesinin önemi ortaya konmuş, maneviyatın terapiye nasıl entegre edileceğiyle ilgili çalışmalar yapılmıştır. İlk yıllarda yapılan çalışmalarda maneviyat ve din boyutunun terapide yer alıp almaması gerektiği tartışılırken son yıllarda nasıl entegre edilmesi gerektiğiyle ilgili çalışmalar yoğunluk kazanmıştır.

Türkiye'de, aile danışmanlığına maneviyat boyutunun entegre edilmesiyle alakalı çok az sayıda çalışma yapıldığı ve yapılan çalışmalar içinde herhangi bir deneysel çalışmanın yer almadığı görülmektedir. Türkiye'de büyük çoğunluğun kendini Müslüman ve dindar olarak tanımladığı göz önüne alındığında, aile danışmanlığına maneviyatın entegre edilmesinin önemi ve bu alanda yapılacak çalışmalara duyulan ihtiyaç somut bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda aile danışmanlığına başvuranların maneviyat boyutuyla ilgili ihtiyaç ve beklentileri, maneviyat boyutunun aile danışmanlığında nasıl ele alınacağı, etik kurallar, aile danışmanlığı eğitim programlarına maneviyatın nasıl dahil edileceği, aile danışmanlarının maneviyat boyutunu ele alırken karşılaşabileceği zorluklar ve çözüm yollarıyla alakalı daha fazla çalışma yapılmasının alanda çalışan uzman ve araştırmacılar için faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Adak, Nurşen. "Toplumun Temel Yapı Taşı: Aile". *Kurumlara Sosyolojik Bakış*. ed. Sevinç Güçlü. İstanbul: Kitapevi, 2015.

Ağırbaş, Furkan. *Manevi Yönelimli Aile Danışmanlığı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Alshugairi, Noha. "Marital Trends in the American Muslim Community: A Pilot Study", *Journal of Muslim Mental Health* 5 (2010), 256–277.

Altuğ, Semra. *Evlilik Sorunlarının Yaşanmasında Eşlerin Aile Bireylerinin Müdahalelerinin Etkisi.* Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Aluş, Yadigar. *Türk Ailesinde Eşler Arası Mutluluk Algısı ve Beklentileri: Sakarya İli Örneği*, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Arslan, Gökmen ve Balkıs, Murat. "Ergenlikte Görülen Problem Davranışlar ve Aile Sorunları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *SDU International Journal of Education Studies* 1/1, (2014), 1-23.

Ateş, Fatoş Bulut. "Aile Danışmanlığı". *Kuram ve Uygulamaları ile Aile Danışmanlığı.* ed. Turan Akbaş ve Nilüfer Özabacı. 3-37. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2019.

Aydın, Mustafa. "Aile ve Din/İslam". *Sistematik Aile Sosyolojisi,* ed. Mustafa Aydın. 315-331. Konya: Çizgi Yayınevi, 2013.

Aydın, Mustafa. *Kurumlar Sosyolojisi: Kurumlara Başlangıç Çerçevesinde Bir Çalışma*. İstanbul: Açılım Kitap, 2016.

Aydoğan, Didem. "Aile Travmaları ve Travma Sonrası Ailede Gelişim: Aile Yılmazlığı". *Kuram ve Uygulamaları ile Aile Danışmanlığı*. ed. Turan Akbaş ve Nilüfer Ş. Özabacı. 153-186. Ankara: Pegem Yayınları, 2019.

Aynacı, Büşra. *Aile Danışmanlığı Merkezine Başvuran Kişilerin Kaygı Düzeyleri ile Dindarlık Durumlarının İlişkisi.* İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Bahnaru, Aurel., Runcan, Remus., Runcan, Patricia. "Religiosity and Marital Satisfaction". *Revista de Asistenţă Socială*. 18/3 (2019), 1-8.

Balcı Arvas, Fatma. Dindarlık ile Evlilik Doyumu ve Evlilikte sorun Çözme İlişkisi Üzerine Bir İnceleme, *Değerler Eğitim Dergisi* 15/34 (2017), 129-160.

Borghesani, Olya. *Exploring Psychotherapists' Spirituality: Influence of the Internal Family Systems Model.* Virginia: Polytechnic Institute and State University, Master Thesis, 2013.

Büyük, Şeymanur. *Evli Bireylerin Dindarlık ve Cinsel Mitlere İnanç Düzeyinin Evlilik Doyumu ile İlişkisi.* Üsküdar: Üsküdar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Canel, Azize Nilgün. *Aile Problem Çözme, Evlilik Doyumu ve Örnek Bir Grup Çalışmanın Sınanması.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Carlson, Thomas. vd. "Religion, Spirituality, and Marriage and Family Therapy: A Study of Family Therapists' Beliefs about the Appropriateness of Addressing Religious and Spiritual Issues in Therapy". *American Journal of Family Therapy,* 30/2, (2002), 157-171. DOI: 10.1080/01926180275357386 7

Chung, Ruth Hyunbee. *Religiosity as Predictor of Marital Commitment and Satisfaction in Korean American Couples*. University of Southern California. (2013). http://congress.aks.ac.kr/korean/files/2_1358497374.pdf.

Cohen, Orna. Dotton, RickyFinzi. "Reasons for Divorce and Mental Health Following the Breakup". *Journal of Divorce and Remarriage* 53/8 (2012), 581-601.

Çankırılı, Ali. *Çocuğun Manevi Eğitimi*. İstanbul: Zafer Yayınları, 2012.

Çengel Kültür, Sadriye Ebru. Ünal, M. Fatih. Özusta, Şeniz. "Alkol Bağımlılığı Olan Babaların Çocuklarında Psikopatoloji". *Türk Psikiyatri Dergisi* 17/1(2006), 3-11.

Çevik, Yasemin. *Türkiye'de Aileye Yönelik Sosyal Hizmet ve Aile Danışmanlığı Uygulamaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Daneshpour, Manijeh. "Aile Sistemleri Terapisi ve Postmodern Yaklaşımlar". çev. Vahap Yorgun, *Müslümanlar İçin Psikolojik Danışma*. 119-135. Ankara: Nobel Yayınevi, 2015.

Daneshpour, Manijeh. "Muslim Families and Family Therapy". *Journal of Marital and Family Therapy* 24/3 (1998), 355-390.

Duba, Jill. D. Watts, Richard, E. "Therapy with Religious Couples", *Journal of Clinical Psychology* 65/2 (2009), 210-223.

Duyan,Veli. "Aileye Yönelik Müdahale Sürecinin Aşamaları". *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*, 14/1 (2003), 41-61.

Dündar, Özge Zeybekoğlu. "Değişen ve Değişmeyen Yönleriyle Aile: Yapısı, Türleri, İşlevleri". *Değişen Toplumda Değişen Aile: Sosyolojik Tartışmalar*, ed. Nurşen Adak. Ankara: Siyasal Kitapevi, 2012.

Düzgüner, Sevde. "Psikoloji Literatüründe Maneviyat Kavramı: Batı ve Türkiye Karşılaştırması. *Maneviyat Psikolojisi.* ed. M. Atak. 11-29. İstanbul: Elit Kültür Yayınları, 2016.

Ercan, Duygu. *Aile Danışmanlığı Almayı Kabul Eden ve Reddeden Evli Çiftlerde Boşanmayı Düşünme Nedenleri*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Erkan, Semra (2010). "Aile ve Aile Eğitimiyle İlgili Temel Kavramlar". *Aile Eğitimi ve Erken Çocukluk Eğitiminde Aile Katılım Çalışmaları*. ed. Fulya Temel. Ankara: Anı Yayıncılık, 2010.

Esmaeili, Nooshin Sabour. Schoebi, Dominik. "Research on Correlates of Marital Quality and Stability in Muslim Countries: A Review". *Journal of Family Theory and Review* 9 (2017), 69-92.

Fagan,Patrcik. "Why Religion Matters Even More: The Impact of Religious Practice". *Executive Summary Backgrounder* 18 (2006), 1-19.

Ferah, Nimet. *Boşanma Psikolojisi: Dini Başa Çıkma Yaklaşımı.* İstanbul: Marmara Akademi Yayınları, 2019.

Fincham, Frank. D. "Marital Conflict: Correlates, Structure And Context". *Curent Directions In Psychological Science* 12/1 (2003), 23-27.

Geçioğlu, Ahmet Rıfat. Döner, Ertuğrul. "İslam'da Evlilik ve Aile Bağlamında Günümüzde Tartışılan Konular Üzerine Psiko-Sosyal Bir Değerlendirme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2019), 603-627.

Geçioğlu, Ahmet Rıfat. Kayıklık, Hasan. "Dindarlık ve Evlilik Uyumu İlişkisi: Evli Bireyler Üzerine Bir İnceleme". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (ÇÜİFD) 19/1 (2019), 202-224.

Gladding, Samuel T. *Aile Terapisi Tarihi Kuram ve Uygulamaları.* 3. Baskı. çev. İbrahim Keklik ve İbrahim Yıldırım. Ankara: Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Derneği, 2015.

Gül, Gülbahar. "Aile ve Evlilik Kurumu". *Evlilik Okulu: Evlilikte Kişiler Arası İlişkiler ve İletişim Becerileri.* ed. Haluk Yavuzer. 20-29. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2017.

Güngör, Mehmet. "Üniversite Öğrencilerinin Problem Çözme Becerilerinin Aile Tipleri ve Aile Tutumları Açısından İncelenmesi". *Journal of New World Sciences Academy* 7/4 (2012), 40-51. ISSN:1306-3111

Hanımoğlu, Egemen. "Aile Terapisi ve Aile Terapisi ile İlgili Kuramlar". *Kuram ve Uygulamaları ile Aile Danışmanlığı. e*d. Tahir Akbaş ve Nilüfer Özabacı. 69-115. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2019.

Haug Ingeborg E. Including a Spiritual Dimension in Family Therapy: Ethical Considerations. *Contemporary Family Therapy* 20 (2), 181-194, 1998.

Hawkins, Alan J. Willoughby, Birian J. ve Doherty, William J. "Reason for Divorce and Openness to Marital Reconciliation". *Journal of Divorce and Remarriage* 53 (2012), 453-463.

Hodge,David R. "Spritual Ecomaps: A New Diagrammic Tool for Assesing Marital and Family Spiritualty". *Journal of Marital and Family Therapy* 2 (2000), 217-228.

Huss, Boaz. "Spirituality: The Emergence of a New Cultural Category and its Challenge to the Religious and the Secular". *Journal of Contemporary Religion* 29/1 (2014), 47-60.

Kahveci, Gizem Ayşem. *Evli Çiftlerde Evlilik Uyumu, Evlilik Çatışma Biçimi ve Depresyon Düzeylerinin Değerlendirilmesi,* İstanbul: Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi. 2016.

Kavak, Ayşe. Evli Bireylerde Evlilik Doyumu, Aile İşlevselliği ve Çatışma Çözüm Stilleri. *Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı*. Ankara, 2018.

Kesici, Şahin ve Mert, Abdullah., vd. *Aile Terapisinde Kullanılan Teknikler.* 5.Baskı. Ankara: Nobel Yayınları, 2017.

Kılınçer, Hatice. "Manevi Danışmanların Aile Danışmanlığı Hakkındaki Algı ve Tutumları". *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Farklı Alanlardan Araştırma Bulguları ve Değerlendirmeler*. ed. Ali Ayten. 99-145. İstanbul: DEM Yayınları, 2019.

Kıvılcım Kavak, Ayşe. *Evlilik Birliğinin Korunması*. Ankara: Çankaya Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Lebow, L. Jay. *Çift ve Aile Terapisi: Alan ile İlgili Bütüncül Bir Harita*. çev. Hanife Uğur. Ankara: Nobel Yayınları, 2019.

Lowenstein, Ludwig Fred. "Causes and Associated Features of Divorce as Seen by Recent Research". *Journal of Divorce and Remarriage* 42/3 (2005). 153-171.

Lucy, D. Rey. "Religion as Invisible Culture: Knowing About and Knowing With". *Journal of Family Social Work* 2/2 (1997), 159-177. DOI: 10.1300/J039v02n02_05

Mahoney, Anette ve Tarakeshwar, Nalini. "Evlilikte ve Gündelik Hayat ve Aile Krizlerindeki Ebeveynlik Konusunda Dinin Rolü". çev. Fatma Zeynep Belen. *Din ve Maneviyat Psikolojisi Temel Yaklaşımlar ve İlgi Alanları. e*d. Ali Ayten ve İhsan Çapçıoğlu. 361-401. Ankara: Phoenix Yayınları, 2013.

Mandaloğlu, Mehmet. "İslamiyet'ten Önce Türklerde Aile Hukuku". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 33 (2013), 133-158.

Mehmedoğlu, Ali Ulvi ve Mehmedoğlu Yurdagül. "Kadim Bir İlgiden Beslenen Meydan Okuma: Ruhsallık (Spirituality)". *Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu (25-27 Mayıs 2012 - Malatya),* 147-166.

Nazlı, Serap. *Aile Danışmanlığı.* 14.Baskı. Ankara: Anı Yayınları, 2018.

Nichols, Michael P. *Aile Terapisi Kavramlar ve Yöntemler*. çev. Orhan Gündüz. İstanbul: Kaknüs Psikoloji Yayınları, 2013.

Özabacı, N. Erkan, Z. *Aile Danışmanlığı Kuram ve Uygulamalara Genel Bir Bakış.* Ankara: Pegem Akademi, 2013.

Özkan, Yasemin ve Kılıç, Esra. "Çocuk ve Aile Odaklı Sorunların Çözümünde Okul Sosyal Hizmet Uzmanlarının Önemi: Uzmanların Çocuk ve Ailelerle Çalışmada Sahip Oldukları Beceriler". *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 18/3 (2014), 397-412.

Öztop, Hülya. Şener, Arzu. Güven, Seval. "Evde Bakımın Yaşlı ve Aile Açısından Olumlu ve Olumsuz Yönleri". *Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi* 1 (2008), 39-49.

Pargament, Kenneth I. Murray-Swank, Nichola A. Tarakeshwar, Nalini., "An Empirically-Based Rationale for a Spiritually-İntegrated Psychotherapy". *Mental Health, Religion, and Culture,* 8 (2005), 155-165.

Polat, Dünya. *Boşanma Aşamasındaki Bireylerin Evlilik Çatışmaları, Çatışma İletişim Tarzları ve Sosyal Destek Sistemlerinin İncelenmesi,* Samsun: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, *Yüksek Lisans Tezi*, 2012.

Richards, P. Scott, Bergin, Allen. *A Spiritual Strategy for Counseling and Psychotherapy.* Washington DC: American Psychological Association, 1997.

Selman, Adnan. *Dindarlığın Aile Yaşam Döngüsüne Etkisi: Batı Akdeniz Örneği*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Snarey, John. R. Dollahite, David C. "Varieties of Religion-Family Linkages". *Journal of Family Psychology* 15/4 (2001), 646-651.

Sönmez, Özlem Altınsu. Ailenin Diğer Kurumlarla İlişkisi, *Sistematik Aile Sosyolojisi.* ed. Mustafa Aydın. 293-306. Konya: Çizgi Yayınevi, 2013.

Şener, Arzu, Terzioğlu, Günsel. "Bazı Sosyo-Ekonomik ve Demografik Değişkenler ile İletişimin Eşler Arası Uyuma Etkisinin Araştırılması". *Aile ve Toplum Dergisi* 10/4 (2008), 7-20.

Şirin, Turgay. "Evli Çiftlerin Sprituel İyi Oluşları ile Evlilik Doyumları Arasındaki İlişki". *Ekev Akademi Dergisi* 23/77 (2019).

Şirin, Turgay. "Evli Çiftlerin Evlilik Uyumları ile Dini Tutumları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi". *Turkish Studies* 13/3 (2018), 691-722.

Tamer, Gözübüyük Mine "Yaşlı Hastalarına Bakım Veren Kadınların Deneyimleri Işığında Evde Bakım Hizmetinin Değerlendirilmesi". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 26 (2017), 157-186.

Tekin, Mustafa. "Dinlerin Perspektifinden Aile Kurumu". *Aile Sosyolojisi.* ed. Kadir Canatan ve Ergün Yıldırım. 217-250. İstanbul: Açılım Kitap, 2016.

Thomas, Darwin L. Cornwall, Marie. "Religion and Family in the 1980s: Discovery and Development". *Journal of Marriage ans the Family* 52 (1990), 983-992.

Uyar, Sezai. *"Boşanmış Bireylerin Evlilik Sürecine ve Bugüne İlişkin Psikolojik Sorunları Üzerine Bir Araştırma".* Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı Gülhane Askeri Tıp Akademisi, Uzmanlık Tezi, 1999.

Ünal, Vehbi. "Geleneksel Geniş Aileden Çekirdek Aileye Geçiş Sürecinde Boşanma Sorunu ve Din". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/24 (2013), 587-602.

Weaver, Andrew J. vd. "A Systematic Review of Research on Religion in Six Primary Marriage and Family Journals: 1995-1999". *American Journal of Family Therapy* 30/4 (2002), 293-309. DOI: 10.1080/01926180290033448

Yavuzer, Nurgül. "İlişkiler ve Kişiler Arası Güven". *Evlilik Okulu: Evlilikte Kişiler Arası İlişkiler ve İletişim Becerileri*. ed. Haluk Yavuzer. 75-92. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2017.

Yıldırım, Ergün. "Aile ve Evlilik Türleri". *Aile Sosyolojisi. e*d. Kadir Canatan ve Ergün Yıldırım. 81-100. İstanbul: Açılım Kitap, 2016.

Yıldız, Armağan. "Evlilikte Yaşanan Sorunlar ve Başa Çıkma Yolları". *Evlilik Okulu: Evlilikte Kişiler Arası İlişkiler ve İletişim Becerileri*. ed. Haluk Yavuzer. 211-230. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2017.

Zayed, Tareq M. "Conceptual and Practical Understanding of Counselling in Islam", *Malaysian Online Journal of Psychology and Counseling* 2/1, (2014).